

П. КОЛОМІЄЦЬ

* * *

Прохожу земними садами,
і бачу веселих і юних,
вони безтурботно гуляють,
співають пісень безтурботних,
бо знають: душа проростає
на довгу дорогу в майбутнє.

По праву зухвалі і горді,
виховують творчюю пружність,
а тілом веселим і ніжним
єднаються з квітнем і громом,
і громом весіннім зростають,
і пісню бездумну підносять.

Веселі, і чисті — як роси!
Дозвольте позаздрити шляху,
позаздрити шляху за обрій.
Іти вам другими стежками,
не з нашими плутати ноги,
не з нами ключі вам шукати.

Рости вам туди, де ніколи
не дійде шерега достиглих.
Рости вам крізь знайдену мрію,
шукати незнаного шляху,
і в казку не раз ви зайдете,
у казку, що ми не посміли.

Лишайтеся горді й бездумні,
йдіть до машин і на луки,
і вогкість юнацьку не тратьте,
вона — як вино буде кріпка,
коли ви додержите впору
на нову дорогу незбиту.

Машина і луки — це південь
і північ, що зійдуться разом.
Тоді придивляйтесь до сонця,
вслухайтесь до бур неможливих,
прорізуйте очі широко
і племін з тінню з'єднайте.

Прохожу земними садами,
і бачу веселих і юних,
вони безтурботно гуляють,
співають пісень безтурботних,
бо знають: душа проростає
на довгу дорогу в майбутнє.

ГАЛИНА ОРЛІВНА

ЕМІГРАНТИ

Коли докучало сновигати по хідниках чужого міста, відходили далі від нього — туди, до жовтолистого парку. Ходили по золотих алеях, наче шукаючи чогось між засохлими трупами минулого літа.

Листя — трупи, як тоді, в - осени, там — над Дніпром, над Бугом. Трупи — листя... Відворот... Дощ... Мряка... Трупи над дорогою... Одноманітне торохкотіння коліс реквізованих підвід, і між коліс, разом із болотом — поживкле листя... Звідкілясь із середини — порожнеча... А ззаду — все більші й більші простори, що відділювали їх від свіжо-насипаних могил там, на просторих полях...

Ззаду — цвинтар, навколо — зневір'я, а спереду сіра стежка, а спереду — безконечне блукання під назвою „емігрант“...

Бліді руки перебирали золоте листя:

„Емігрант... — це колись протестант, поборник... Тепер — „емігрант“ — значить сіра, зіскулена, докучлива істота в подертих черевиках, це муха, від якої відганяються всі...

„Емігрант“ — Хіба ж не листя — напів-мертве, напів живе, що має в собі лише одну краплю хлорофілу і тримається тільки зусиллям волі, щоб не впасти трупом на чужу землю?...

Був осінній вечір, один із тих вечорів, коли особливо важко буває висидіти в хаті із сірими стінами сутерен, або дощатими перегородками мансард. Несподівано впав сніг. Справді, він за хвилину розтав, але у кожного зосталося дивно-болюче почуття:

— „Ще одна зима“...

І кожний, ховаючись від самого себе, поспішав накинути на плечі „благенького“ плаща й вийти на вулицю, щоб хоч на якусь хвилю змішатися з байдужою, веселою юрбою, і разом із нею дихнути одним повітрям, а потім завернути за ріг, до маленького провулочка, в кінці якого жовтіла ліхтарня. Під ліхтарнею виднілася вивіска з лаконичним написом: „емігрант“.

I

В невеликій кавярні, було порівнюючи захисно. В кожному разі не лив дощ, а головне — було тепло, панував загальний гомін і це відривало від звиклих, буденних думок.

Недалеко від оркестри, в кутку, за маленьким столиком двоє мужчин захоплено про щось говорили: жінка, що сиділа між ними, лише час від часу вставляла своє слово.

— А я тобі кажу, Сергію, що скрізь, рішуче скрізь можна заховати свою чистоту і донести себе цільним до кінця, говорив молодий з гарною

русявою головою мужчина. — Коли людська душа підноситься від землі, від усіх брудів її, тоді їй вже все одно, де вона знаходиться: на Україні, в Африці, чи на Марсі. Важний індивідум, де б він не перебував...

— Неправда! Кажу тобі, що все це тільки надірваність, поза, все це — ненормальне... Можливо, що для тебе воно є зрозуміле і задовольняюче, але я — син села — на все люблю дивиться тверезо. Йй-Богу, ви мені всі нагадуєте літунів, які вічно висять у повітрі і не мають де спуститися.

— А ти маєш? — спитався русявий юнак.

— Маю.

— Де?

— Свою хату.

— Ха-ха-ха. Так піди ж ти до неї...

— І піду.

Сергій звів свої густі, темні брови, що враз надало його обличчю суворого вигляду.

— Наталю! — звернувся він до своєї сусідки. — Є у вас дома земля?

— Є...

— А робити ви умієте на ній?

Наталія підвела свої очі на Сергія:

— Не вмію, але можна навчитися...

— І чудесно. От і поїдемо на нашу землю працювати, а ці па-ничики нехай собі на скрипоньці грають... Євгене, ти куди там задивився? — перервав він самого себе. — Ага, художні враження — протягнув іронічно. — Слухай, краще покинь. Не варто заглядатися. От це тобі ще один примірник, отруений трунком емігрантського життя...

Всі троє стали дивитися на жінку, що сиділа проти них в товаристві кількох мужчин. Сиділа струнка, гарна, з пишним чорним волоссям, з закругленими формами і блідосинім лицем. Те, що зупиняло на ній погляд, здавалося, було контрастом між її очима — чорними, вибликаючими — і тонкими, ледве помітними ямками, в куточках уст, — ямками, що ховали в собі щось глибоко пережите. Часом вона зверталася до кого-небудь з своїх сусідів і обливала сяйвом своїх очей. Крізь гомін і галас, крізь звуки оркестри проривався її дзвінкий нервовий сміх. Сміх уривався, і її очі зупинялися на випадкових предметах, а сама вона в той час наче завмирала... Слухала себе і раптом, наче збуджена, починала ще голосніше сміятися. Тоді її уста відкривали ряд білих зубів і якимось дивно здригалися куточки уст з їх ледве помітними рисочками відчаю.

— Вона гарна — промовив Євген, не відриваючи від неї своїх очей. — Ти її знаєш?

— Ще з Києва. Курсистка. Оскільки не помиляюся, то вона ступила, або збирається ступити на слизьку стежку.

— Ти звідки це знаєш?

— Та вже знаю, коли кажу. А врешті, що ж тут такого дивного? Це вам зайвий доказ ненормальності еміграції... Ви думаєте, що вона цим не мучиться?... Мучиться, але робить одначе те, чого б нізащо не зробила в нормальних умовах. Глянь на того товстого, що сидить

поруч неї — сказав, нахилиючись над вухом Євгена. — Вона ж його ненавидить, це ж ясно, але...

— Не може бути!..

— Ну, коли ще цього не сталося, то скоро станеться. Не сьогодні, так завтра. чи не все одно — коли?

— Але ж це було б страшною несправедливістю. Вона ж — краса!...

— А, яка там справедливість! Подумаєш — несправедливо. Думаєш, що і їсти нічого? Сантименти прокляті, ось що! „Коли ж життя таке... таке...“, а яке воно оте життя, й сама не знає. У, аристократія в рукавичках!.. От би вас землю орати пустити, швидко б жиру позбулися...

А Наталя, дивлючись на жінку, весь час намагалася згадати, де саме бачила вона ці нервові рухи, це волосся, риси обличчя... але очі були якісь незнайомі, а дивні ямки в кінцях уст робили лице чужим і незвичайним.

II

Мешкала Наталя на мансарді, відступаючи одну з двох кімнат Євгенові та його двом співмешканцям — Лопуху і Лященкові. Мужа Наталі от уже два місяці, як заарештували за „погані документи“ і досі ще тримали у в'язниці. Наталя через день носила йому передачі, від нього ж діставала листи, повні скарг на режим та на хворобу, яка розвинулася в стінах в'язниці.

І тепер, повернувшись з кав'ярні, Наталя виїняла з кешені копурту: це був лист від її мужа Миколи. Знов він був повний самих скарг.

— І як йому не обридне — промайнуло в її голові, але в ту ж мить вона себе зупинила.

— Бідний... згадавши Сергієві слова, всміхнулася: — Бідний „літун...“

Перед нею виплило енергійне, з суворими очима, лице Сергія, що якось м'ягчало, коли зверталося до неї.

Раптом їй згадалася дівчина з чорними очима:

— Де саме бачила її?...

А за стіною сварилися Лопух з Лященком:

— Сьогодні ваша черга стелити ліжку — говорив тоненький тенор.

— А я не буду, от і все!...

— Але ж у нас була умова...

— Ви мені будете вказівки робити? — лютівся бас. — З вами говорить полковник УНР!

— Еге-ге, минулося!..

— А ви й раді?

„Починається...“ подумала Наталя.

Лопух і Лященко завжди сварилися. Полковник відмовлявся в чергові дні замітати хату і сварка кінчалася тим, що Євген хапав віника і замітав за них обох, або кожен з них замітав тільки свій куток, а потім з ображеним виглядом цілий день „принципово“ сидів у своїм кутку. Але ліжка в них було одне і служило вічною причиною до сварок.

— Де її бачила?... Чи не в Києві?...

Перед нею встали золоті верхи соборів, Бібіковський бульвар, сади, університет, курси... і раптом вплив образ дівчини з довгою косою і чорними очима.

— Вона! Безумовно вона. Але як же вона змінилися.

Згадалися Наталі курси: нескінченний, круглий коритар навколо „головної“ аудиторії і дівчина з довгою косою коло розкладу лекцій. Згадала, як потім вони познайомилися на кольоквіумі у професора, як вона тоді прикувала її увагу своїми темно-глибокими, якимись загадковими очима.

— Ольга Гриневич... Донька лікаря Гриневича. Але ж що з нею? Звідки ці теперішні очі? Звідкіль ці куточки в устах?...

— Слухайте, пане добродію, ви зовсім стягли з мене ковдру!.. прошипів за стіною голос.

— Перепрошаю, це моя ковдра!..

— Але ж ми на спілку вкриваємося двома, щоб тепліше було.

— До чорта всякі спілки! Я не комуніст...

Почулося метушіння. Очевидно, обмінювалися ковдрами.

„Літуни“. — пролунало ще раз в голові Наталі.

III

— Будь ласка, Сергію, познайомте мене з тою курсисткою з Києва. — просила Наталя.

— Вона цікавить вас?

— Трохи...

— Вона й Євгена зацікавила. Зовсім згубив голову...

— Дивно, мені він нічого не казав про це знайомство...

Увійшли до кав'ярні і зайняли свій столик. Було ще досить рано і публіки було мало. Коло шахматного столика стояв Євген і напружено дивився в одну точку, кудись поза шахматну дошку.

— Що, хочеш навчитись не давати „матів“? Шкода, брате, часу... плеснув Сергій по плечах Євгена. — Іди, краще, до нас.

Вони сіли за столик.

— Ну, як, ще не було? — саркастично всміхаючись, запитався Сергій.

— Ні ще... — злегка червоніючи відповів Євген. — Знаєш, Сергію — якимось живо почав він. — Це надзвичайно багата натура. І вона зовсім не така, як ти це собі уявляв. Перш за все. І вона надзвичайно розумна, остільки, ще мені іноді соромно буває за себе перед нею. А потім в ній є щось таке пориваюче, якесь незадоволення, якесь тривожне шукання чогось. До того вона пристрасно любить музику.

— Ти грав для неї?..

— Ні, але вона просила прийти зі скрипкою... — промовив і опустив очі під насмішкватим поглядом Сергія.

— Ще не дістали посади? — спитала Євгена Наталя, щоб перевести розмову на іншу тему.

— Пропонували сьогодні в оркестру до кав'ярні.

— І ви, звичайно, відмовилися — упевнено сказала Наталя.

Вона знала, що от вже третій місяць Євген не має праці і голодує, але знала також, що він не понесе до кав'ярні своєї скрипки.

— Я, здається, вступлю молодшим робітником до пекарні — сказав Євген. — Мене обіцяли улаштувати.

— Добре зробиш, — сказав Сергій. — Тільки ти їм, брате, не забудься показати свій диплом з консерваторії: це для них дуже важний документ.

Тим часом по-між столиками проходило товариство, на чолі якого йшла струнка жінка.

Товариство очевидно було в піднесеному настрою. Між ними Наталія зауважила молодого прилизано-легковажного юнака, бывшего урядовця особливих доручень при міністерстві закордонних справ і завідуючого інтендантурою при одній військовій частині. Обое в свій час добре нагріли руки і тепер доживали свої „запаси“. Крім цих двох був ще один низенький, присадкуватий, підстаркуватий добродій, коло якого весь час крутився якийсь юнак з гумовою ногою. Всією своєю істотою юнак, здавалося, хотів показати свою прислужливість і покірність товстому панові. Коли пан (він говорив по польському) хотів сказати який-небудь дотеп, юнак з гумовою ногою зарані попереджав його тоненьким, підхлібним смішком. З незрозумілою для нього поспішністю бігав і метушився коло всіх, здивовано озиралось: — Чому ж, мовляв, не смієтесь?..

Крім Ольги, ще була одна жінка. Її худе лице, руде волосся і підмальшовані брови справляли неприємне враження. Вона, не перестаючи, заливалася сміхом і кокетувала з бывшим урядовцем особистих доручень. З інтендантом, очевидно, у них були цілком певні відносини.

— Це одна з тих бывших машиністок при міністерствах — пояснив Сергій. — Ім тепер вже при міністерствах нічого робити, то вони от так здобувають собі кавалок хліба...

Ольга була сумна і якась напружена. Тільки коли до неї підійшов Євген, вона віджила і обернулася до нього, забувши за ціле товариство.

— Ольга Константинівна, ви пам'ятаєте про те, що обіцяли? сказав до неї товстий добродій.

— Про віщо? — відірвалася від розмови, — ах так, я обіцяла поїхати з вами до театру... Добре, я зараз...

І знов до Євгена.

— Знаєте, я вас хотіла бачити. Мені вас бракувало на протязі цілого дня. Це дивно, але коли я з вами розмовляю, я почуваю так, ніби в душній кімнаті розчинили вікно і в неї широкими хвилями вливається чисте повітря. А це конче потрібно — час від часу відчиняти вікно, інакше можна задихнутися... — додала, злегка піднімаючи ліву брову і здригуючись куточками вуст.

Євген мовчав. В її очах сполучилося все: і краса, і відчай, і жага радості, може і гріх, і туга за чистим... а в його душі звідкись, із самих глибин росла й наростала музика — однаково сильна й ніжна...

— Перепрошую! — почувлось над ними. Це був Сергій. — Одна ваша землячка, що була з вами раніш знайома, хоче з вами говорити.

Встала і пішла за Сергієм. Проти Наталії зупинилась здивована.

— Я вас собі не пригадую... — проговорила, подаючи руку. — Ви мене знаєте з Києва?

— Так, я знаю вас з курсів.

Очі Ольги засвітилися.

— Ми, може, були на одному курсі?

— Ні, я була старша од вас, але ми якось здавали разом колько-
квіум з літератури і пізніше зустрівалися.

І вони із захопленням почали згадувати курси, професорів, „Моло-
дий театр“, студентські збори, потім мітинги, перші дні розкошів рево-
люції.

— Ольга Константинівна! — підійшов до неї юнак з гумовою но-
гою. — Пан Пржевольський питається, коли пані вже зможуть піти до
„Rozmaitosci“?

— Прошу переказати своєму панові, що я зовсім не піду, —
різко сказала йому Ольга, з невимовним призирством дивлячись на
зігнутого юнака.

— Черв'як! — промовила півголосом, коли той відійшов.

Товариство очевидно образилося на Ольгу.

Принаймні пан Пржевольський демонстративно встав і стримано
вклонившись Ользі, гордо вийшов, несучи свою лису голову.

— Їх вельможність, проше пані, образилися! — промовив крізь
зуби Сергій.

IV

Євген вправлявся на скрипці. Лопуха і Ляценка не було вдома,
а Наталя що-но повернулася з праці й розпалювала в грубці.

Євген з ранку не мав рисочки в роті і не було жодних надій на
те, щоб десь дістати грошей. Треба було одігнати всякі думки про
вимоги жолудка, та як їх одженеш?

А тут іще й інші думки:

— Що значить цей її тон, якого вона тримається у відношенню
до нього? Що значить цей довгий погляд, що зупиняла вчора на ньому?
Яка таємниця криється за тією веселістю, що так же раптово зникала,
як і з'являлася?..

Сергій помилився, що до неї... Цей старий, товстий добродій...
не може бути. А що коли Сергій не помилився?.. Тоді... але й
тоді вона прекрасна, і тоді він її цілу, разом з її життєвим жахом,
разом з помилками і гріхами, і бажанням чистоти, — і тоді він її
любить.

А вона?.. Як же вона?.. Вона вчора так довго дивилася в
його очі...

— Коли я з вами, то почуваю, наче в душній кімнаті розчинили
вікно і туди вірвалося свіже повітря. — Так вона сказала.

Зрештою вона так любить музику... так відчуває її...

Але як могло статись їх зближення?

„Вона отруєна достатком і не може жити інакше. В цьому й ціла
причина її поступовання...“ — так сказав Сергій. — Ні, ні... Він поми-
лився... Як міг він так подумати? Вона, така розкішна, могла б
бути з тим дегенератом?..

В двері постукали.

Увійшов елегантно одягнений добродій і відрекомендувався:

— Громберг. Адміністратор кіна „Олімпія“.

— Чим можу служити?— запитався Євген, кладучи скрипку і просячи його сісти на єдиний стілець, який був у хаті.

Громберг оглянув критичним оком кімнату.

— Маю до вас справу. Я читав ваше оголошення в часописі про те, що ви даєте лекції на скрипці. Отже я прийшов запропонувати вам більш вигідну працю.

Я можу вам запропонувати музичну ілюстрацію картин у кіно.

Євген в першій хвилі хотів категорично відмовитись, але спазми в жолудкові нагадали йому про можливість пообідати.

— А яка може бути платня?— запитався, червоніючи, наче збирався вчинити якийсь злочин.

Громберг демонстративно ще раз оглянув обдерті стіни мансарди і на хвилину зупинився на лиці Євгена.

— Ви не тутешній... Певне з Росії?

— З України...

Громберг знову помовчав.

— Можна дати п'ятьсот марок за вечір.

Він очевидно зменшував установлену цифру, але для Євгена вона була колосальною.

„Можна буде вдень працювати над собою, вправлятися, грати, а ввечері йти до кіно, так само, як би йшов до пекарні...“

— А дозвольте оглянути скрипку...

Громберг взяв скрипку до рук і почав її уважно, з виглядом знавця, роздивлятися. Це починало дратувати Євгена. Він з ненавистю слідкував за пухлими руками, що безцеремонно перебирали його ніжно-улюблені струни.

— Скрипка дешевенька—з апломбом заявив нарешті Громберг.

— Скрипка прекрасна—ледве стримував себе Євген. Я з нею концерти давав.

— Так, пан давав концерти? Самі, чи з ким-небудь?

— Сам... буркнув Євген.

— Ну, то може ми з паном якимось умовимось?—відразу перемінив тон адміністратор „Олімпії“.

„Певне вже обідав“—думав Євген, дивлячись на сите задоволене собою лице.

— За шістьсот підете?— категорично запитався Громберг.

— Я не піду зовсім — несподівано вирвалося у Євгена.

— Не підете?—здивувався Громберг.— Ага, значить, пан вже має якийсь вигідніший ангажемент.

— Не маю і не хочу мати — викрикнув Євген.— Прошу більше не турбувати мене ..

Здивуванню Громберга не було кінця. Очевидно, перед ним перший раз була людина, що не хотіла заробити грошей. Він встав і пішов до дверей, але не відійшовши двох кроків, щось надумав, зупинився і рішучо запитав:

— По сімсот підете?..

— Та ні ж бо. Я ж вам уже сказав! — зі стисненими кулаками прошипів Євген.

Коли тільки Громберг вийшов, Євген, стиснувши долонями голову, повалився на ліжко.

V

— Євгене, можна?— почувся за дверима голос Наталі.

— Вийдіть, Наталю.

Наталя стала на порозі.

— Годі вам лежати. Ідіть до мене чай пити.

— З хлібом?— неймовірно запитався Євген.

— І навіть з ковбасою— усміхнулася Наталя.

Євген в один момент скочив і за півхвилини вже був у Наталіній кімнаті.

— Ольга Константинівна! — майже скрикнув він.

Ольга дійсно сиділа за столом, на канапі, яку спорудила Наталя з двох деревляних скриньок і плаhti,— сиділа вся в чорному і привітно усміхалась до Євгена.

— Правда, несподівано? Я скористала з запрошення Наталі Вікторовни...— говорила, міцно стискаючи йому руку.

— Ольга Константинівна ніяк не могла знайти нас і обшукала цілий будинок, бо ніяк не могла уявити, що можна мешкати на горіщі,— жартувала Наталя.

— Але ж зовсім ні, я знаю, як тепер нашим приходиться жити. Я також емігрантка і багато чого пережила,— сказала червоніючи.

Заговорили про еміграційне життя. Ольга розповіла, як вона поїхала спочатку з міністерством, яко перекладачка з англійської та французької мови, розповідала про працю міністерств на еміграції з їх фантастичними планами.

— Ах, якби ви знали, які вони зараз смішні і жалю гідні з оцією своєю „працею“, з оцим своїм „представництвом“ по чужих країнах, з оцими що-тижневими перевиборами міністрів!

— „Ви були вже міністром?“— питає один урядовець у другого.

— О, ні, я чесна людина!“

— Граються, як малі діти, з захопленням граються портфелями неіснуючих справ.

Це так у стінах урядів. А по-за урядами— жах. Мало сказати розпуста,— апогей розпусти. Одні голодну слину ковтають, а другі гареми заводять. Бути коханкою прем'єра хоч на один день— мрія майже кожної жінки.

— Ясно, що утворилася атмосфера, котрої я не могла витримати. Кинула все і от приїхала сюди... вже скоро рік... Довго шукала праці, але...

Про себе стала говорити неохоче і настрій її якось відразу підупав.

Сьогодні вона виглядала гірше, ніж учора, навколо очей лягли тіні, яких увечері не можна було розпізнати. Проте в цій чорній сукні, на тлі маленької кімнати, вона робила більш просте й симпатичне враження.

— Я скоро теж зостанусь без кімнати...— сказала вона згодом.

— Як так? Ви ж казали, що маєте таку гарну?

— Я мушу з неї вибиратись, то була кімната тимчасова,— вона знов опустила очі додолу.

Вдивлялась Наталя в це темне, довге волосся, в ці спущені вії і здогади за здогадами роїлися в її голові.

„Значить, з тим товстим порвала. Може вчорашнє підлило масла в огонь. Коли так, то добре, зараз саме слушний час підійти до неї... не може бути, щоб була зіпсута до мозку кісток, це лише те павутиння, що в той чи інший спосіб обплітає всіх закинутих по чужих кутках. Конче треба це павутиння зірвати, рятувати треба...”

— Ну що ж, де ваша обіцянка?— раптово звернулась Ольга до Євгена.— Ви мені обіцяли грати.

Євген здригнувся.

„Грати?— це було його таємною мрією. Грати для неї... ні, скорше з нею; злитися в згуках, разом полетіти. З дитячих років не випускаючи з рук скрипки, він звик вкладати в неї все. Іноді йому бракувало слів, іноді він навіть не міг уявити, як можна було словами переказати те, що могла передати скрипка. Але їй грати? Що саме? Було б так боляче не відповісти її настроєві, було б так страшно не знайти в її душі резонатора своїм звукам.

— Добре, я гратиму,— сказав нарешті і взяв до рук скрипку.

Чому він якраз почав з Чайковського? Він сам не міг би на те відповісти. З-під рук стали плисти меланхолійні й пристрасні звуки.

На Ольгу музика впливала, як вино. На її блідих щоках запалав рум'янець, вона часто дихала і не відривала своїх очей від рук Євгена.

— Як ви відчули, що я саме це хочу слухати?— запитала не рухаючись, коли Євген скінчив.

Він не відповів, тільки десь в глибині очей його спалахнули нові вогники...

Вже смеркалося, коли Ольга підвелася йти.

— Можна мені іноді до вас приходити?— спитала Наталю.

— Приходьте, Олю, хоч кожного дня!— сказала Наталя. Взяла Ольгу, притягла її до себе й поцілувала.

І коли їх очі зустрілись близько, -близько, вони зрозуміли одна одну.

— Дякую, Наталю!— глухо проговорила Ольга.

VI

Пізньої осені з'їхалися до одного з таборів¹⁾ „культурники“. Приїхав і Сергій. Ходив по бараках, слухав, придивлявся до цих постатів на нарах і все рішав питання:— живі, чи мертві.

Лежать вони зранку до вечора на гнилій соломі, в холодних бараках, лежать із сірими обличчями і згаслими очима... Все байдуже... немає вороття... Здорові, сильні руки звисли з нар. Ждуть, поки хтось прийде і щось принесе... Зайве встати, зайве умитися... Навіщо йти на працю тим, що вже мають „завтра“? Ні, Ні! закрити очі і лежати, лежати доти, доки щось станеться...

— Та що ж це ви нарешті, товаришу Ган!

На нарах щось муркнуло, перекинулося на другий бік і знову захропіло.

¹⁾ Таких таборів для інтернованих у Польщі було кілька, найголовніші: Каліш, Щипурно, Ланцут, Ченстохов.

— Товаришу, прокиньтесь! — гукнув Сергій і потягнув за ногу, що була взута в якийсь шлепанець.

— Га? Що? По пенцак іти? — сіла розкуйовджена постать на нари.

— Еге, яку бачу, то ви вже за пенцаком і товаришів своїх не пізнаєте.

Заспані очі зупинилися здивовано на особі, що наважилася стурбувати їх сон.

— Сергію, а щоб тебе так несподівано!..

Поспішно встав, обтрусився.

— Ніколи не сподівався... Таранько, Сердюк вставайте, Сергій приїхав!

Одне по одному сповзали з нар і сходилися постаті у сіро-зелених потертих френчах.

— Ну що, які надії?

— Коли нас нарешті виведуть із цього становища?

— Є якась допомога?

— А як Антанта?

Дивився Сергій на ці сіро-зелені постаті, на ці сильні, широкі плечі і весь час якась іще незформована, але настирлива думка колола мозок...

А на з'їзді культурників — з другого боку:

— Дроти весною зацвітуть!

— З України — звістки цікаві!

— Які?... Хто казав?... Про віщо?

Промовець таємничо: — На весну, все на весну!

— Весною наш нарід підійметься, зарубає стоголову гідру!.. Заворушилися, позлазили з нар, дивилися у очі тим, що „вірили“.

— Невже дроти і справді зацвітуть?

З нелегким серцем поїхав Сергій із табору, не вірив у цвіт дротів, але й не знав, чим іншим оживити цього велетня, що стояв годинами із мискою, дожидаючи своєї порції пенцаку.

VII

Ольга справді почала часто приходити до Наталі. Вони всі втрьох сиділи вечорами в Наталиній кімнаті і або слухали Євгенову гру, або читали щось разом. Іноді до них приєднувався Сергій, тоді в розмову вносились гарячі змагання. Здебільшого сперечалися Євген із Сергієм. Це були люди протилежних полюсів і не було, здавалося, ні одної речі, на якій би вони погодились. Сергій у протилежність „мрійникам-поетам“, яким він лічив Євгена, називав себе з гордістю „мужиком“. Проте їм було важко обходитись одне без одного, і час від часу вони відчували гостру потребу „розрядитися“ в розмові.

Євген дістав працю місильника в пекарні і цим поклав кінець своїй голодовці. Життя трохи покращало. Сварки за стінкою припинилися, бо полковник Лопух перейшов до бараків „ЮРА“¹⁾.

¹⁾ Допомогове американське бюро.

— Мені там краще буде,— уперто відказав на Наталині докори.
— Все ж таки маю що-дня готовий кусень хліба, а це вже — багато.

— Але ж ви той кусень і так мали! — не відставала Наталя.

— „Мав“... І як не можете ви зрозуміти, що мене тут найпідлішим способом експлуатовано? Вони зовсім не рахувалися з тим, що мені — капітанові старої російської армії й полковникові української, зовсім не годиться дрова рубати. Це ж просто знущання, нелюдськість!..

Лященко навпаки взявся енергійно за працю. Як тільки не стало того, з ким можна було сваритися, він, посумувавши кілька день, дістав звідкільсь шевське приладдя й зранку до вечора просиджував над якимись старими черевиками.

— Пора забути про всякі ранги... — цідив крізь зуби.

Наталя давно підмітила між Євгеном і Ольгою якісь особливі відносини. Це було помітно в голосі, коли вони говорили між собою, у випадково зупиненому погляді, нарешті в щасливому виразі очей, що раз по раз не могли заховати таємного.

„Хай. Так і треба“, думала Наталя про себе. „Вони обоє такі милі і такі самотні“...

Але ближче звернути на них увагу вона не могла, бо її якраз цілу захопили особисті справи: Миколі стало гірше. Тіло його прийняло колір землі, нервовість набрала найвищого напруження. На побаченнях він поводився з Наталею різко, а іноді просто грубо. Недовірливості його не було кінця. Злобним тоном він дорікав Наталі за те, що не приходила; мала певне з кимсь побачення? Такі підозріння ображали й гнівили Наталю.

Сергій іноді разом з нею ходив до в'язниці з „передачами“. Коли вони лишалися удвох, то або обидва мовчали, або Наталя говорила, а Сергій слухав і тільки час від часу його очі посилали їй усмішку з-під насуплених брів.

Одного разу, коли Наталя вертала з побачення, на якому Микола був особливо різкий, вона не витримала і в неї зірвалася скарга. Тоді Сергій випростався на весь свій сильний зріст і, зупиняючись серед хідника, запитався різко:

— Навіщо Вам, Наталю, потрібно це все? Невже ви не змогли б скинути з себе це ярмо? Подумайте: та ж вас сильну й молоду тримає в полоні напів-мертва істота.

— Сергію! — тихо зупинила Наталя. — Не треба так говорити. Негарно... Доки є сили... мушу...

— Не мусите! А коли силу втратите, хто буде для вас жертвувати всім?

Згодом, трохи опам'ятавшись, спитав:

— Це вас вразило, Наталю?..

Вона стояла мовчазна, закусивши губи, і дивилась на величезний пустир, порослий торішніми будяками і тепер де-не-де покритий плямами снігу.

— Наталю, — прозвучало над нею мягко й тривожно...

Підняла на Сергія очі — сухо й гостро запиталась:

— Що вам, Сергію?

Сергій вже до самого дому не говорив ні слова.

У Наталі сиділи Ольга з Євгеном. По радісному, якомусь надзвичайному виразу їх облич Наталя зрозуміла, що між ними щось сталося нове.

Побачивши Наталю, Ольга кинулася до неї:

— Дякую, Наталю, шептала над її ухом.

Євген щось нишпорив у нотах, але у всій його худенькій, невеликій постаті, навіть у вухах, що червоніли маковим цвітом, розливалася радість. Нарешті і він не витримав, схопив Наталині руки і почав гаряче їх цілувати.

В той вечір Євген не грав. Всі багато говорили, укладали фантастичні плани. Ольга й Євген нагадували двох дітей, котрі поспішали як найскорше розповісти одне одному про себе. Життя так приваблювало своєю казкою невідомости...

Коли Наталя лишилась сама, вона підійшла до вікна і вся закам'яніла в думках.

Чорне грудневе небо давило своєю темнотою.

„Щастя“ думала вона про Ольгу та про Євгена.

„Чи можна взагалі бути щасливими тут, в цих умовах“.

„Де вона, та Наталя, що мріяла життя перейти з побідною гілкою в руках“?

„Де ті вимріяні думи, що викохувались колись в стінах аудиторій? На тютюновій фабриці, де вона працювала“?

... Де та віра, що розгортала широко обійми світові. Чи серед сотні компромісів і угод заснула?

„Де надії на щастя, що збиралась завоювати для себе“?

„Микола? Цей вічно хворий, дріб'язковий, заздрисний чоловік?.. і яке тепер могло б бути їх життя? Що з ним буде, як вийде з в'язниці“?

Вона почувала, що вже далі не мала сил працювати так, як їй приходилось тепер.

Для того, щоб йому приносити передачі, вона повинна була працювати в дві зміни і вибилась із сил.

— „Невже ви не могли б скинути з себе це ярмо“? — пригадалися слова Сергія.

„Але ж, чи тоді можливе було б щастя“?

„Не знаю... може, якби Микола“...

Вона здригнулась.

„Які гидкі думки“...

— „Наталю“! — знов немов би той знайомий голос.

„І звідки в нього стільки ніжності взялось у голосі, у нього, такого суворого? Чому якраз з нею говорить він так ніжно? Вона ж зовсім не нагадувала якоїсь ніжної дівчини, щоб до неї так говорити. Адже ж вона теж має мозолі на руках, вона теж сильна, як і він“!

— „Так ми обое сильні“! — випросталась Наталя.

„Що це я“ — зловила себе на думці. „Чому ми обое? Яке я маю відношення до нього“?

Вона швидко відійшла від вікна і почала готувати Миколі білизну для завтрашньої передачі.

VIII

— От так несподіванка! Ви звідки, з неба впали?

Сотник Кіндратенко стояв коло Сергія з розчепіреними руками. Його маленька, присадкувата постать уся виявляла радісне здивування.

— Я властиво тут уже другий рік, але чому я вас раніш не стрівав? Ви тут недавно?

— О ні, я тут теж більше року.

— Дивно, мені ніхто не говорив...

— Е, та я ні з ким із емігрантів і не те... це б у мене багато часу відібрало, а я зараз, знаєте, дуже, дуже зайнятий.

Говорив швидко, викидаючи слова, мов гарбузове насіння з рота, перемелюючи короткими ногами по асфальтовому хіднику великої вулиці.

— Знаєте, в нашому становищі той, хто не хоче бідувати, мусить дуже, ох як дуже крутитися. І сюди і туди... Але чого ми так, на вулиці? Знаєте, зайдемо кудись на гальбу¹⁾ пива, я поставлю.

— Тут недалеко наша кав'ярня — може туди?

— Е ні, я не дуже то люблю квасні емігрантські фізіономії, я людина праці.

За кілька хвилин сиділи у мало знайомій для Сергія кав'ярні, та пили чорне пиво.

— Так все ж таки, чим же ви зайняті? — питався Сергій, розглядаючи коротеньку постать свого віз-а-ві.

Знав він Кіндратенка ще з війська УНР. Чоловік він, як то кажуть, був товариський, хоч зірок з неба й не хапав.

— Всім і нічим. Розумієте — універсальний. Годинники направляти — вмію; вагон збіжжя продати — прошу; коня замінити — в тій хвилі. Направляю роялі, роблю одеколон, торгую кустарними виробами, старими футрами, чим хочете.

— Так, це справді — універсальність.

— А що ж, голодувати, так як ви всі, це не в моїм характері. Ось навіть ви — людина інтелігентна й енергійна, а б'ю парі, що ви не що-дня обідаєте.

Він самозавдоволено оглянув своє нове убрання.

— Всі ці ганчірки й обдерте обув'я справляє завжди неприємне враження, а коли приходить за якоюсь роботою людина порядно одягнена і навіть робить вигляд, що сам заробіток їй не так щоб уже дуже й потрібний, — робота зараз же знайдеться. Розумієте? Упевненість тона потрібна і порядний зовнішній вигляд.

— Ну, але перш за все треба якось заробити на оцей „зовнішній вигляд“.

— Еге! — підморгнув весело, розігрітий пивом Кіндратенко, — на те ж способи є, і дурний той, хто з них не користує.

Нахилився через стіл.

— Хороші, цікаві способи, де й такому розуму, як у вас, не тісно було б. Головне ініціативі — повний простір.

¹⁾ Гальба — кухоль.

— Що ж це таке? — напружився Сергій.

— А ви ніби то й не знаєте? Там же ж між вашими вже базікають про мене. Хе-хе-хе: „На темні двері до другого відділу ходить“! Ну і хожу, йолопи! І ви ходіть, коли хочете! Ідіоти!.. А проте, нехай базікають, я ж їм не ворог... Ви може думаєте, що я там що проти вас? А-ні-ні! Я б своїх — а-ні-ні!

Він нахилився зовсім близько до Сергієвого обличчя:

— Я проти тих, більшовиків!

Сергієві хотілося встати і відійти від цієї огидної кругленької істоти, що спокійно гралася напів-порожньою гальбою. Одначе щось підсвідоме стримувало його.

А сотник Кіндратенко зовсім розм'як.

— Проти своїх, я а ні-ні! Ну а вже за комуну — вибачай: батька розстріляли, сестра комуністкою зробилася, — я мушу помститися!

— Знаєте, якби той... якби я знав, що у вас язик не довгий... У мене сьогодні добрий настрій: сотенькою тисяч запахло, он-що!

— Ви ж не більшовик? правда — ні? Кельнер, два шнапса! Так от, слухайте: тутешні комуністи хочуть зірвати порохівницю. Вони вже змовилися коли й що... А ви знаєте, чим це пахне, якщо ми їх викриємо? Фю — ю! Це буде величезний процес... Одного тільки боюсь: як би вони не роздумали. Одначе на цей випадок у мене й там „підогріватель“ сидить, все на терор напирас. Хе-хе-хе! Через три дні має вияснитися.

Він на хвилю замислився, поклавши голову на руки. Його сірі, розмаслені горілкою очі дивилися на Сергія.

— А ви б мені не захотіли допомогти в цій справі?

— Хе-хе-хе! Ну, от і злякалися. А тут же я страшного нічого не хочу від вас... Я знаю, ви — могила, вам можна все говорити, так от, розумієте: мені дуже, дуже мало треба від вас. Слухайте, слухайте та посидьте тихо: у вівторок, на помешканні у того „підогрівателя“ мусить бути їхній „головний“... Вони мають умовитися, в який день буде вибух. Так от мені треба було б, щоб іще хтось був при їхній змові.

— І ви вибрали мене? — з огидою прошипів Сергій.

— А їй-бо ви б із цим чудесно б справилися... І заробіток був би добрий: за один вечір — десять тисяч марок.

Сергій почервонів, стримуючи себе:

— Знаєте, Кіндратенко, я багато бачив сволочей, але таких, як ви — уперше.

— Хе-хе-хе. Розлігся сміхом Кіндратенко. — От душа людина, люблю! Гей, кельнер, вина! От за те я й ціню вас, що ви такий... Ха-ха-ха... Ви не дивіться, що я трохи тее... Я ж знаю, до кого говорю, нам такі, як ви, потрібні. А що до „сволочі“, то чорт його бери, ну і „сволоч“! і нехай! Краковська 2, 5, о шостій вечора, у вівторок, позвониш і скажеш: „Крига“. Добре? Кельнер, яке ви подали вино? Невже ви гадаєте, що старшини армії УНР будуть пити помиї, що виготовує Річ Посполита? Карту закордонних вин, швидко! А... якщо тее... якщо може вам що треба, — ви кажіть; для земляків у мене завжди і робота, і за роботу знайдеться... Що? Ага!

Карта. Та що там довго: обід з устрицями і бордо... га? Добре так? Пам'ятаєте — французик із Бордо?... Га? Ха-ха-ха! Га?

Він підняв важкі очі на свого сусіда і раптом осоловіло зупинився. Місце, на якому хвилю перед тим сидів Сергій, було порожнє.

IX

Мов роздратований лев у клітці, бігав по вулицях Сергій. Високі будинки давили йому груди, що хотіли вирватися на волю з-під розхристаного пальто. Тісно було на великій, залитій світом улиці, тісно було на мості над темною Вислою, тісно в нескінченних проулках передмістя. Скинувши з себе шапку, біг все далі й далі. Світ від лихтарів пригас. По обидві сторони дороги чорніло два ряди дерев.

— Ух! — гримнув Сергій кулаком.

— Сергію! — в ту ж хвилю почулося над ним. Це ви ведете війну з деревами? Що ж вони вам завинили?

Перед ним стояла з вузолками в руках Наталя.

— Наталю! звідки ви тут?

— Я саме про це вас хотіла запитати. Я, як звичайно, передачі носила.

А й справді, це ж Мокатовське поле. Ну й заблукав же я!

— Ви заблукали? Ну, це до вас мало подібне, — засміялася Наталя.

— Е, знаєте, в життю іноді трапляються такі речі, що між них і чорт заблудився б!

Пішли разом.

— Ви не заходили вже два тижні до нас — допікала Наталя. Там до вас є листи, здається, з табору.

— За листами зайду, — лаконично відповів Сергій.

Другого вечора він дійсно прийшов до Наталі. Прийшов весь припорошений снігом.

— Мабуть, одлига буде — говорив потираючи руки. Це вам, здається, буде до речі, бо у вас сибірський холод.

— Вже тиждень не палила, — всміхнулася Наталя.

— Гартуєтеся? Ну що ж, це корисно.

— А де ж Євген? — запитався по хвилині.

— Не знаю, третій день його немає вдома, тай Ольги теж не видно.

— Переживають серед зими весну... ну й нехай.

Наталя віддала Сергієві листи.

— Так і є, з табору... а це од сестри з Підволочиска.

— Вона все ще там?

— Як бачите. Хочете прочитати?

— Якщо можна...

Сергій розгорнув листа:

„Дорогий брате!

Сидимо й досі з дружиною на Збручем, та вартуємо кордона. Відчуваю, що не змогла б відійти від нього..., я тут, мов ланцюгами прикована...

Сьогодні ми блукали над річкою, такою вузькою. По цім боці ми, по тім боці — все наше.

Ми за межею ниви, де цвітуть барвисті маки. Дивилися на них здалека і чули, як тягнуться від серця до них криваві нитки...

Щоб далі бачити рідні простори, зійшли на гору. Сонце, заходячи, світило косим промінням і кидало далеко наші тіні. І ми ставали так, щоб вони відбилися на другім боці...

І так, хоч тінями блукали по рідних нивах...

Брате, скажи, чи бачиш ти в будучому наш поворот? Чи вічно так? Так, як немає іншого виходу, то краще ж я візьму на плечі дитину, закачаю спідницю, як це роблять прикордонні баби та й піду через Збруч, хоч би й назустріч смерті. Не хочу далі так,— ти чуєш?

Відгукнися!

Віра“.

Одне по одному перечитував він листи, нетерпляче перегортаючи картки. Нарешті він одкинув останнього й задумано стиснувши брови, задивився на вогонь лампи.

— Погано, Наталю... на весну таки буде повстання... Табор загорівся... будуть перекидати військо на Україну.

— Ну, і чому ж це погано?—з ледве прикритою радістю в голосі відізвалася Наталя.

— Хоч би тому погано, що загине кілька тисяч людей.

— Але ж ви самі говорили про активність.

— Зовсім про іншу... Ну і що з того, що вони перекинуть за кордон кілька сот людей голих, босих, майже без зброї. А як іще вони дійсно підіймуть кілька сел,—що буде потім із селянами? Та й навіщо це все?—питаю я вас. Проти кого ми підемо? Проти такого ж селянина, як самі?

— Сергію, я не розумію вас... Так, чи інакше, ми ж мусимо боротися...

— А звідки ви знаєте, що мусимо? Не забувайте, що це вже два роки, як ми одірвалися від ґрунту.

— Так що ж по вашому робити?

— Чекайте. Над цим треба багато, багато думати. Скажу вам правду, у мене в самого немає на це виразної відповіді... Але почув-ваю, що швидко я знайду її.

На другий день Сергій зайшов знову до Наталі. Ледве він встиг скинути пальто, як до кімнати вірвалися Євген і Ольга, обое веселі, запорошені снігом. Кричучи щось разом, вони кинулися до Наталі.

— Нічого не розумію—казала та.

— Коротко кажучи, ми побралися!..

— Коли? Де?

— Їздили до табору, там же були Євгенові папери...

— Ну так вітаю, Олечко! Ви ж знаєте, що я вам завжди бажала добра.

— Зичу!—почувся ззаду Сергіїв голос.

Він стиснув обом руки.

— Звичайно, воно удвох якось краще, ніж одному—буркнув він і знову насупив брови.

У Євгена й Сергія знайшлися якісь гроші і за півгодини на столі стояв самовар. Звідкільсь з'явилася також і „starka litewska“. Потеплі-

шало, підвищився настрій. Гаряче говорили всі, і ніхто нікого не слухав. Навіть Наталя кинула свою замкненість, в якій перебувала на протязі цілого місяця.

— Кинь, Євгене, я знаю, що ти вмієш воювати із смичком у руках! Кинь свої мілітаристичні змагання. Давай краще будемо співати. Йй-богу, мені так рідко хочеться співати. Євгене, в тебе тенор, здається? Загинай.

— Загинай, загинайте, Євгене!

Євген на хвилю замислився, а потім тихо, ніби з глибини себе, м'яким тенором зачав:

„Не тумани з моря, не тумани
Місяць сонце заступає“...

Сергій сильно й бадьоро підхопив баритоном.

„Димом з неба кримський степ“...

Пісня з силою розлилася, ударилася об низьку стелю мансарди і заховалася в тому кутку, де дах з'єднувався з підлогою. До тенора й баритона приєдналося низьке контральто Наталі. Співали, цілком віддаючися пісні.

„Чом немає звістки, чом немає
А ні звечора, а ні зранку?“

Пристрастно жалівся комусь тенор. Розгул запоріжців чергувався з тугою по тихому, мирному...

„Не заплаче мати, не заплаче
До схід сонечка у -ранці“...

— Не можу! — раптом прорізав мансарду крик. — Не можу я більше!

На канапі лежала б'ючися від ридань Ольга.

— Олю, Олюсю! — побіг до неї Євген.

— Ні, ні не підходьте! — ридала Ольга. — Чуєш, не підходи!

Пісня увірвалася, але наче була ще в хаті, наче лишили її там, за столом, разом з недопитими чарками, коло самовару, що так захисно шумував.

Ольга метушилась і стогнала, наче щось у ній порвалось, і вона говорила не своїм, а якимось іншим голосом

— Олю! — взяла Наталя її за руку і міцно стиснула її. — Не треба, чуєте, Олю, — одійдіть трохи. — сказала до Євгена.

— Наталю, мила Наталю!.. Це ви? Я вас так люблю! Дорога моя, я... я не така погана... я не... я не брудна... Наталю, клянусь вам, що я — чиста... душею чиста... Ох, хоч би ви повірили!

— Вірю, сестро, вірю, бідна! — шепотіла, схилившись над нею, Наталя.

Ласкаві слова по-троху заспокоїли.

Істеричні ридання перейшли в сльози, тихі, загоюючі...

— Пізно вже, розійдімося до завтра, — сказала Наталя. — Оля лишиться в мене.

Коли Сергій вийшов у сіни, він тихо стиснув Наталіну руку.

— А ця теж „літунка“ — шепнув він. Глядіть, не буде у них діла. Вона — з червоточиною.

— Перейде.

— Будемо бачити. На добраніч — сказав, підіймаючи ковнір „петлюрівської шинелі“.

Х

Виявилося, що будинок ч. 2 був аж на другому кінці вулиці. Просто від неосвітлених дверей ішли темні і високі сходи. Помешкання п'яте знаходилось аж десь на третьому поверсі. Сергій із сірником в руках мусив обдивитися їх усі, поки знайшов нарешті в кутку потрібні двері. Потім він вибрав собі найбільш вигідне місце, звідки його не було помітно, і оберся об стіну.

На ближньому костелі пробило шість

— „Значить, цей Кіндратенко просто з п'яних очей намово, — подумав Сергій, але вирішив чекати до чверть на сьому.

За кілька хвиль вхідні двері стукнули і по сходах почав хтось підійматися тихою ходою.

„Він“ вирішив про себе Сергій.

На другому поверсі кроки зупинилися. Але видно той, хто йшов, уважно прислухався. Потім він уже зовсім тихо й нечутно вийшов на третій поверх... При слабому світлі, що йшло з вулиці, через вікно коридора, Сергій побачив високого чоловіка, одягненого в чорне пальто. Виходячи на площадку, чоловік у чорному озирнувся, а потім швидко попрямував до помешкання під числом 5.

Він вже почав шукати дзвінка, але в цей момент Сергієва рука схопила його вище ліктя.

— Хто тут? — приглушено скрикнув чоловік у чорному, кидаючись у бік.

Але Сергій міцніше стиснув його руку і промовив, нахилиючись над самим ухом:

— „Крига“.

— До sta diablò'w! Ви мене дійсно налякали. Але все таки хоч убийте, я не знаю хто ви!

— Перш за все зійдемо вниз — взяв Сергій людину в чорному за рукав.

— Але ж я мушу сюди... Слухайте, ви хто такий? Кажіть зараз же!

— Потім, все потім. Тепер лише прошу скорше зійти зо мною вниз. Власне в тому й річ, що вам не треба сюди йти.

— Хто вас прислав із цим?

— Все дізнається зараз...

По вулиці йшли мовчки, мовчки зайшли й до того будинку, де мешкав Сергій. Вже в своїй хаті Сергій розповів про все, починаючи з моменту зустрічі з Кіндратенком, аж до моменту, коли він дізнався про провокаційний план.

Чоловік у чорному пальто слухав уважно, ні разу не перериваючи його. Тільки коли скінчив розповідь, він запитав, дивлячись просто Сергієві в вічі.

— Ви — не комуніст?

— Ні. Чому саме я, не комуніст, попереджую вас, про це ми може колись поговоримо. Звичайно, ви можете й не повірити мені, (про це я також подумав ідучи сюди), але для мене ясно одне, що ви не можете зачинати справу, зарані засуджену на загибель. Маєте ж час, можете перевірити того товариша, до якого збиралися йти на нараду, і який є не більше, як агент Кіндратенко.

Гість встав і міцно стиснув Сергієві руку.

— Правда ваша. Дякую! Я справді не маю підстав вам не довіряти, і ваше попередження справді вчасне... Колись я зайду до вас іще, а тепер піду, бо час дорогий.

Вони стиснули одне одному руки, і чоловік у чорному зник за дверима.

XI

Ольга з Євгеном переживали дні великого щастя, що бризкало через край.

Про події того вечора ніхто з них не згадував; жили одне одним нічого не хотіли знати, крім себе.

Довгими зимовими вечорами ходили вони по вулицях, дивилися на ясно освітлені вітрини, перехожувались по мійських садах, де м'який сніг нагадував їм щось від дитинства — чи то Різдво, чи санкування з гір...

В своєму щасливому егоїзмі, вони майже забули про Наталю, що тепер цілими днями працювала на фабриці, щоб заробити грошей. Завдяки „лапувкам“¹⁾ Миколу перевели до шпіталю і він там почав навіть поправлятися. Тільки пізно ввечері, коли Євген з Ольгою приходили додому, вони зустрівались з Наталею, але Наталя, покликаючись на перевтому, говорила мало й швидко йшла спочивати.

Одного вечора Наталя прийшла зовсім пізно до хати. Засвітивши лампу, вона збиралася лягати спати. Але зробивши крок до ліжка, похитнулася, якось безпомічно розвела руками і, не знаходячи підтримки, гримнулася на підлогу.

На шум прибігла Ольга, що якраз була вдома. З великим зусиллям удалося їй покласти Наталю на ліжко.

Аж тепер помітила Ольга, як Наталя страшенно схудла і скільки скритого терпіння було в її обличчі.

— „І за віщо вона мучиться? — натираючи їй чоло холодною водою, думала Ольга.

„Чому вона мусить жертвувати собою для Миколи, який все одно не видужає?“.

Прийшов Євген і його послали по Сергія. Сергій, як медик, констатував гостру анемію на ґрунті перевтоми та виснаження.

— Спробуйте ще так попрацювати, то й ви підете Миколиним шляхом.

Наталя винувато всміхнулася:

— Але ж ви не будете для мене дуже суворим лікарем? Я мушу завтра встати, мені треба на роботу.

¹⁾ Лапувки — хабарі.

— Спробуйте! — майже грізно сказав Сергій.

Вночі підвищилася температура, і Наталя вже не підносила голову від подушки.

— Нервова гарячка! — буркотів Сергій. — Допрацювалася. Добігалася до тієї в'язниці...

Він майже не відходив від хворої, привів іще якогось лікаря, купував ліки. Аж по двох тижнях Наталя могла встати, але ходила ще заточуючись і про фабрику поки-що нічого було й думати.

Якось вранці, коли Євген пішов на роботу, а Сергія ще не було, до сіней хтось постукав. Ольга, що пішла відчиняти, з кимсь довго говорила в сінях, а потім провела до своєї кімнати. Заговорили шепотом.

За час хвороби у Наталі сильно загострився слух і тепер, як не старалася не звертати уваги на розмову, до неї долітали окремі слова і навіть цілі речення.

— Він мене прислав сказати тобі в останнє... — зашепотів чужий жіночий голос.

— Та як він сміє?! — почувся обурений шепіт Ольги. — Дуже прошу тебе таких доручень не брати. Хіба він не знає, що я — заміжня?

— Він каже, що якби ти захотіла... шепіт понизився до нечутного.

— Яка гидота! Як ви можете повторювати такі мерзоти? — майже голосно проговорила Ольга.

— О-хо-хо! З яких це ви часів стали такою пуританкою? Ну, не будь же дурною... Живеш тут гірше...

— Забирайтесь геть! — нестримуючись крикнула Ольга.

— В такому разі він вимагає, щоб ти звернула йому гроші, що позичала в нього.

— Гроші? Ах, так... Добре... Хай не турбується... Гроші будуть... завтра вишлю поштою... Ви все сказали?

— Все!

Грюкнуло дверми, і хтось швидко застукотів по східцях французькими каблучками.

Кров прилила до Наталиної голови.

„Покликати? Сказати, що чула? Але ж Ольга така горда... І звідкіля вона візьме грошей? І які саме, в якому розмірі вони мали бути?“

— Наталю, зачиніть за мною! Я йду. Євгену скажіть, щоб ішов обідати без мене, — почувся за дверима Ольжин голос.

Той день видався для Наталі безконечним. До Сергія, що швидко прийшов, вона ставилася неухважно, скрипка Євгена за стіною нервувала і дратувала її. Коли нарешті почулися знайомі кроки на сходах, вона сама кинулася відчиняти.

В дверях стояла Ольга. Як тільки Ольга увійшла в смугу світла, що слалася від розчинених дверей кімнати, Наталя все зрозуміла. На Ольжиних плечах, замість її каракулевого пальто, бовтався якийсь старенький, дешевий плащик.

Це пальто з каракулів було єдиною цінністю, що лишилась у Ольги ще з Києва. Тепер воно врятувало.

На запитання Євгена, що сталося з нею, Ольга відповіла коротко.

— Ніколи, любий, про це не питай мене.

Євген дійсно не питався більше ніколи про те, де була так довго Ольга в той день. Раз вона не відповідала, значить їй було боляче, а значить — не треба...

Однаке це лишило глибокий слід в його душі: в їх відношеннях, мимоволі, пробігла якась тінь.

XII

А сніг уже танув. По вулицях ходили юрби, що хотіли сонця й теплого повітря, і у кожного на лиці був готовий усміх.

Повиходили й емігранти на вулицю. Кожний ніс із собою тугу за іншою весною і якусь неясну надію, і на посірілих устах сміх ulици відбивався рикошетом — лагідною усмішкою.

З мансарди виднівся ген-ген за містом далекий краєвид. На полях ще лежав сніг, але місцями проглядав чорнозем, і в сонячні дні над цілим полем гойдалися і плили легенькі хвилі.

— Земля парує... „Юрко овець вигонить“... — так у нас на Полтавщині кажуть — говорила Наталя.

Вони з Ольгою раділи тепер, що живуть так високо і можуть спостерігати всі прояви весни.

— От якби я була вільна, зараз би покинула усе, поїхала на село і стала б у якого-небудь господаря на полі працювати — мріяла Наталя.

— І я б з вами!.. Але ж я нічого не вмію... — почервоніла Ольга.

— Нічого, навчились би, аби була сила та охота...

Одного разу повернувся Євген з роботи в поганому настрою.

— Господар відмовляє нам в помешканню! — сказав він, ні на кого не дивлячись.

— Як так? — запитала Наталя. — Адже ж він не має права викидати людей на вулицю.

— Людей, а не чужинців. Для нас не існує права... Зрештою, він пропонує нам перенестися до сутерен¹⁾ в цьому ж таки будинку.

— Але ж чому, чому?

— Знайшов якихсь більш порядних, ніж ми, мешканців... Вас, Наталю, він лишає тут і дає вам в сусідство якусь родину слюсаря.

Настрій відразу впав. При одній думці про сутерени, в Ольги боляче стиснуло серце. Згадалися слова однієї товаришки-емігрантки: „Сутерени страшні своєю безвихідністю, той, хто до них попадає, не скоро з них вийде... Душа людини нищиться, робиться вохкою, сутеренною“...

— Коли ж ми мусимо переходити на нове помешкання? — беззвучно запиталась Ольга.

— За три-чотири дні. Всякі розмови з господарем зайві; я вже пробував говорити...

За декілька день вони перенесли своє невеличке майно до нового помешкання.

Сутерени зустріли їх сірими, поплямленими від вохкості стінами, занадто високо піднесеними вгору вікнами і якимсь дивним резонансом, що буває тільки в сутеренах, касарнях та гробівницях.

Ольжині спроби — трохи прибрати куток — не мали успіху: пуста стояла такою, як і була, особливо в тім кутку, де стояла піч.

¹⁾ Сутерени — підвал.

З моменту переселення до сутерен, Ольга якось перемінилась. Вона наче замкнулася в собі; годинами простоювала коло вікна, нижча лутка якого приходилась їй якраз по підборіддя,— дивилась на ноги прохожих, зупиняла свій погляд на випадкових предметах. Євгенові ні на що не скаржилася, але Євген все відчував і стурбовано слідував за нею. У вільні години він управлявся зі скрипкою, ходячи з кутка в куток і роблячи трудні пасажі.

Часто, коли Євгена не було вдома, Ольга йшла до Наталі на гору.

— Трохи відпочину від нашого повітря!

Останніми часами вона почала вперто говорити, що хоче знайти для себе якусь працю.

— Почуваю, що далі так не можу сидіти, треба щось робити, інакше збожеволіти можна.

Вони разом з Ольгою ходили до „Бюра праці“, але поки що ніякої роботи не було. Щоб так чи інакше чимсь зайнятися, Ольга взяла на себе тимчасову роботу в „Комітеті емігрантів“ і ходила туди в свої чергові дні. Але ця праця їй не могла задовольнити. Як багато вона бачила спільного в діяльності „комітету“ з „Тарнівським Урядом“! Забавки, забавки... пластирі на рани, замість лікування... А роботи, такої, якої вона шукала, так і не було: чи ж могла вона вважати за роботу роздачу „пайків“, що були краплиною в морі емігрантської нужди?

XIII

Якось пізно ввечері, коли Сергій уже роздягся, щоб трохи почитати в ліжку, до дверей його увійшов якийсь високий чоловік. При світлі лампи Сергій не відразу в ньому пізнав людину, яку місяців кілька перед цим він відряджував від Кондратенкових пазурів. Він був у обідраному піджаку, під рукою тримав клунок і був подібний до заробітчанина, які тисячами прибувають з окрешних сіл до столиці.

— Тихо!— підняв він палець до губ.— Майте на увазі, що я селянин із Зоспитова, й ви мене знаєте з того часу, як перебували у нас на дачі...

Сергій пропонував йому роздягтися.

— Ви певно хочете ночувати в мене?

— Так... І взагалі мені якийсь недовгий час треба буде десь перебути, так я подумав, що коли б ви не...

— Звичайно, не може бути й мови... Я гадаю, що ви у мене будете в повній безпеці.

— Дякую!— проговорив роздягаючись гість.

Станіслав— так звали його— розповів Сергієві, що за цей час дійсно удалося розкрити провокацію Кондратенка та його співробітника, який з'являвся давніше начеб то активним членом партії. Але, як тільки для провокаторів стало ясно, що вони вже розшифровані, зараз же почалися провали організацій. Столичної поки що не зачіпали, видаючи більше провінціальні, але ясно, що й тутешня організація була на черзі, і в цілях конспірації члени її мусили поперемінювати свої мешкання. З того вечора, коли Сергій так вчасно попередив його, за Станіславом почалася сліжка і він міняв оце вже шосте помешкання.

Прожив Станіслав у Сергія коло двох тижнів, і за цей час між ними зав'язалися короткі, дружні відношення.

З розмов із Станіславом Сергій дізнався, що хоч сам він і поляк, але перебував останніми роками на Україні і до Польщі приїхав всього пів року перед цим.

Не торкаючись мети Станіславового приїзду, а ні теперішньої його роботи, Сергій жадібно розпитував його про Україну. Кожне слово про життя сучасної України, про його нові форми, про побут ловив він, мов повітря.

Довгі ночі просиджували вони розмовляючи. Станіслав розвивав свої погляди на будучину Радянської України, на майбутню її роль у зносинах з Європою, а Сергій слухав, і дивно йому було чути, як говорять про його країну, наче про щось, що стоїть окремо від нього. І образливо було трохи, і гордість брала якась: Україна ж це!

„Ми за межею ниви, де квітнуть маки... хоч тінями блукаємо по рідних нивах...“ так писала сестра — Віра.

І раптом:

— Товаришу Сергію! А ви б не хотіли вернутися туди, до нас? Я би вам це міг зробити.

Чув, як дрібні-дрібні хвилики побігли від чола аж до шиї. Сказано вголос було те, про що ніколи Сергій не наважувався досі сказати сам собі. Воно було, було десь в ньому, воно боролось із ним і все ж таки жило. Лежав мовчки на тапчані, слухаючи стук власної крові.

— Коли не хочете,— звичайно діло ваше, а то я міг би це улаштувати вам...

Сергій, як і раніш, лежав без слова. Тисячі почувань накрили його пеленою, сповили, підхопили і не було сил відповісти... тільки тільки схопив товариша Станіслава за руку і так її міцно стиснув, що у того лишилися білі сліди від пальців.

XIV

Польське літо якось надходить одразу; немає тонкого переходу від ніжної весни до пекучого літа. Якось одразу розцвів і відцвів бузок, якось, не давши звикнути до тепла, прийшли гарячі дні. І було гарно, і було жалко того моменту, що не зупинився і що пройшов непомітно.

Іноді, коли останні промені дня боролися із присмерком сутерен, Євген кидав вправи на скрипці і грав п'єси. Дивно чудними здавались ці згуки серед мертвих, сірих стін.

Ольга з першими ж згуками вся напружувалася. Її бліде лице яскраво випливало в сутінках сутерен, а очі глибоко дивилися з під високого чола: раз-у-раз у них спалахували якісь дивні вогники.

— Грай!..

Це було її свято. Євген грав улюблені речі, у них давно були вибрані їх п'єси. Згуки повільно зливалися із сутінками, зм'ягчуючи їх. Хтось ніжний стукався до серця, хтось ласкавими руками пестив струни, танув у передвечірній млі...

— Любий, грай!..

Згуки плили, запліталися в новий вінок, смичок робився слухняним в руках володаря... Він імпровізував...

... Десь залунав грім, блискавка розкраяла небо, задрижала земля, стіни захиталися і поплили в безмежність... десь близько гомоніло море, билосся об береги, рвало скелі, бризало піною. І над усім панував могутній голос, чи то з над скель, чи то з моря — вабив, кликав, п'янив... І не знати було, куди йти за ним, чи кидатися в безодню моря, чи йти шукати стежок до верхів... Буря затихла, голосу не стало чути... Над морем вставав пурпуровий ранок... Сонце родилось там, де з'єднався небосхил з прозорим морем...

Після гри Євгена Ольга робилася особливо нервовою: вона то забігала до Наталі на гору, то йшла до Сергія, сиділа там недовго, знову бігла до себе і просила Євгена, щоб перейшовся з нею куди-небудь. Євген мовчки одягався і йшов за нею. Мов у гарячці спішила вона із вулиці в вулицю, наче її гнала яка сила, наче сама вона хотіла зловити щось, що втікало від неї. Вже пізно ввечері верталися вони додому, і Ольга, мов скошений колос, падала на ліжко.

В один із таких вечорів прийшов Сергій. Побачивши Ольгу на ліжку, запитав:

— Знову грав?

І не чекаючи відповіді, сів верхи на стільця, схиливши підборіддя на спинку. Євген щось записував коло стола. Свічка нагоріла і розпустила навколо чад. Голі стіни сутерен зробились непривітні; а мовчазна жінка лежала без руху на збитому з дощок ліжку, додаючи всьому вираз болючого відчаю.

— Слухай, Євгене, так далі не можна...

— Як?

— Оттак... — показав на стіни. — Так, як ви, так, як ми, як всі наші... Треба ж знайти якийсь вихід!

— Я знайшов.

— Який?

— Скрипка.

— Брехня! Чуєш, Євгене, це все брехня! Це ми всі собі брешемо: я брешу, організуючи вечірню школу для емігрантів, Федоренко бреше, що йому потрібні справи „комітета емігрантів“, ти брешеш, що віддаєшся скрипці... Розумієш: брехати ми можемо, скільки хочемо, але стіни, оці стіни сутеренні та мансардні лишаються всюди з нами, за яку б ми брехню не заховалися...

— Я не бачу стін, я не хочу бачити їх. Коли я граю, мене тут немає: я в іншому світі, цього світу в мене ніхто ніколи не відбере!.. Я перемагаю стіни!

— І вона? — з іронією показав на Ольгу.

— І вона! — майже крикнув Євген.

— А чому ж вона тепер лежить?.. Я б усі ці ваші вигадки та забави... Він зробив рух до скрипки.

— Не смій! — мов шалений кинувся до нього Євген. — Уб'ю! Чуєш!?

Сергій легко випростався і взяв його своїми сильними руками вище ліктя. Спокійно усміхаючись, сказав:

— Заспокойся! — скрипка ж ціла.

Євген усе ще не міг прийти до себе, з недовір'ям поглядав на Сергія, сидів із скрипкою в руках, притискуючи до грудей, мов дитину.

— Ні, серйозно, Євгене... Та покинь ти свою скрипку! Давай говорити серйозно... Далі ж так не можна. Ми гинемо. Ти, я, вона, всі інші...

Він по своїй звичці потер рукою чоло і перейшовся по кімнаті.

— І нехай би мансарди, нехай би півживотіння. Не це головне: головне те, що ніхто з нас не знає, як це все довго протягнеться. В'язень, засуджений на кілька років, може все таки мати надію, плани, ми ж можемо тільки вгадувати та надіятися на всякі випадковості.

— Ти думаєш, чому Лопух не замітає хати? Чому еміграція ходить обідраною, чому їх годі чим-небудь зацікавити, годі витягти з кутків, годі розворушити мозок? Зовсім не тому, щоб не могли вони на собі латки нашити, або щоб вже так отупіли. Ні!— вони, — оттой самий Лопух, оті обдерті емігранти цілою своєю істотою відчують, що це сучасне— несправжнє, що справжнє їх чекає там, а от як дійти до того справжнього, додуматись не можуть: все ждуть, що десь „розверзнуться небеса“ і звідтіть посиплеться манна небесна.

— Похід, похід на Україну! Оце іще тепер слово, що не сходить з уст емігранта. Заціпка знайшлась: коштом табірців собі пластиря тимчасово наліпити. А чи ви знаєте, що цей пластир коштуватиме? А чи знаєте, хто фактично улаштовує цей „похід“?— Польща. А коли жертвою цього впадуть кілька тисяч недобитків,— що Польщі до цього? Так... А наші радіють: „похід“! „засіємо озимину“. Ох, гірка та озимина буде!

Сергій замовк і широкими кроками міряв кімнату. Євген давно кинув скрипку і дивився на Сергія переляканими очима. Ольга, поклавши голову на руки, дивилася перед собою.

— Грунту немає! Оце головне. Всяка наша праця тут, на вигнання, не має певної лінії, а значить і мети. Всякі наші, хоч би й добрі початки не мають певних підвалин, бо й де ж їх взяти, коли немає ґрунту.

А час іде, йдуть сили, йде молодість. А там, на ґрунті— життя! Справжнє, з м'язами, з кров'ю, незнане нам, чуже... Чому чуже? Чому мені іноді здаються незрозумілими листи мого молодшого брата? Хто з нас виріс? Хто застиг? Як би не було, а там— життя змагає, там будують те, чого не будували ми,— от мій,— твій брат. А ми що ж? Значить, поставимо хреста? Значить будемо грати на скрипці?

Затих на хвилину, перейшовся по кімнаті.

— Ну, от твоя скрипка. Гарно ти граєш, це правда, але навіщо вона мені, ота музика, коли вона так не гармонує з життям? Щоб потім, коли музика скінчиться, вернутись знов до цього скіння, до сутерен? Ні, ні, наше життя неймовірно далеке від музики. Вона гарна, конечно там, а тут вона лише творить дисонанс з життям.

— Ну, так що ж по твоєму робити? Розбити скрипку й зовсім втопитися в багні?— озвався Євген.

— Ні! Вилізти з болота. А про те, щоб не було цяцок, що примірюють з таким життям— розбий! Треба раніш примирити музику з життям, а потім грати, зробити так, щоб ми не почували фальші, оттой перегородки, що стоїть між нашим ніжним і буденним.

— Де ж вихід, Сергію?..

Тепер уже Євген бігав із кутка в куток, нервово стискаючи голову руками.

— Де вихід? Де?...

Сергій підійшов і стиснув Євгенові руки:

— Мені здається, що я знайшов: земля наша! — промовив, дивлячись блискучими очима в сині очі Євгена.

— Землі нам треба, землі такої, щоб пахла, щоб набрати її повні пригорщі і дивитися на неї: чорну, плідючу, рідну...

— Пам'ятаю, в дитинстві бабуса мені оповідала про матір-сиру землю, про її серце, сховане глибоко. Пам'ятаю: — як всі заснуть, вибігав я босий на двір, припадав до землі і слухав... і тоді мені здавалося, що десь із глибини недосяжної, я чув биття великого серця.

Пізніше, коли я став більший, ми часто ходили з батьком на леваду. Стою, було, й питаю в батька:

— Тату, земля глибока?

— Глибока, сину.

— А як викопати глибоку яму, там теж земля?

— Розумієш? От що тягне, от що вабить: безконечність, невичерпаність, тайни сокровенні... От чому і нарід наш такий приваблюючий: землею пахне від нього, тайною...

— Якже вернутись туди, як? — з болем простогнав Євген.

— Я вирішив їхати!

— Як?

— А от так просто! Мені обіцяли це улаштувати. Але коли б не улаштували, я й так поїду...

— До них? Але ж ми від них пішли!

— Тоді було інакше, тоді й ми, і вони були інші. А що, коли ми тоді помилялись, коли вибрали невірний шлях? Думаєш, я зупинюсь над тим, щоб вибрати певніший, коли це до тієї ж мети, до моєї землі?... А зрештою там видно буде. Ми відійшли від села, не знаємо, яке воно тепер... Так, чи інакше я шукатиму виходу... Хочеш зо мною?

— Я поїду! — почувся ззаду них голос.

Ольга стояла з блискучими очима і палаючими щокми.

— Я їду з вами, Сергію, — візьмете?

— Їдьмо! — здивувався Сергій.

— Я все робитиму, що там буде потрібно, все... Не можу я більше так... задихаюсь, мучусь... Дайте мені роботу, щоб мене всю захопила, дайте мені боротися, дайте жити, дайте любити оту нашу землю, я теж чую, що хитаюсь без ґрунту! Я готова віддати своє життя, всю себе... Ну, а як не це, то я вже не знаю... я можу не втриматись в повітрі і... стрімголов...

Спазма схопила їй горло. Обхопивши голову руками, Ольга кинулась із хати...

XV

Після багатьох зусиль та біганини, Миколу нарешті звільнено з в'язниці.

Тепер Наталі приходилося знов напружувати всі свої сили: знову прийшлося їй ходити на фабрику у дві зміни, а дома якось давати собі раду з хорим. Змучена вдень, Наталя не мала спокою і вночі: рівно о першій годині ночі починався у Миколи кашель, ні, мало

сказати — кашель: це був рев. Наталя лежала і слухала, не закриваючи очей... і так до п'ятої ранку, коли Микола, затихши нарешті, засипав, а вона підіймалася, одягалась нашвидку й бігла на фабрику.

Як не важко було їй на роботі, одначе бігла туди завжди з охотою: там вона почувала себе вільнішою, ніж дома, там вона, працюючи, могла вільно віддаватися своїм думкам, яким не мала змоги віддатися вдома. Тут, за машиною, лишалася вона одна, зі своїми їй одній відомими думками.

Між усіма думками — одна найбільш пекуча, що не залишала тепер її ніколи. Це — її відносини з Миколою. Перед нею тепер вставало в усій гостроті питання про їхнє інтимне життя. Сталося це тоді, коли вперше зауважила вона зелені вогники в очах чоловіка. Не вірила собі, пробувала тактово відсунути те, що невідступно насувалося на неї і... нарешті це сталося. Тоді зрозуміла свою безсилість перед цими зеленими вогниками, від яких не сховався, яких не погасиш, які будуть хоробливо горіти й шукати скрізь її, у всіх її закутках. І тоді охопив холодними пазурами жах:

„Як, значить, не досить жертв? Значить, мало того, що вона відмовилася від всього, що могла б мати „для себе“? Значить вона, крім своєї праці, здоров'я, часу, ще повинна віддавати йому всю себе? Йому, хорому, сухітникові, що кидався до неї з нетерплячкою голодного, і що, помимо своєї ненормальної пристрасти здавався Наталі трупом, коли тільки доторкався до неї своїми холодно-пітними руками!..

Після нападів пристрасти, Миколі робилося гірше, ним трусила лихоманка, а Наталя, криючи свою огиду, мусіла ходити за ним, усміхатися до нього й запевняти, що була щаслива. Іноді хотілося крикнути від образи, від насильства крикнути так, щоб мансарда задрижала, але глянувши на ліжко, де лежала схудла із сірим лицем істота, стримувала себе.

А Сергій? Вона тепер старалась уникати його. Коли й як прийшло це чуття — не знала, але дивлючись тепер йому в очі, вона почувала гострий сором. Даремне упевняла себе, що вони чужі одне одному, що не має і ніколи не мала жадних обов'язків до цієї людини — кожного разу вона почувала якийсь страх перед цим прониклим м'яким поглядом з-під суворо стиснених брів. Іноді їй хотілось крикнути, схопити цю велику, широку руку і благодати в нього прощення за її холодність з ним, за те, що віддає себе на поталу, тоді, коли вся, по найвищому праву, мусіла б належати йому і тільки йому. І чим більше вона почувала, що Сергій був єдиною, близькою їй людиною, єдиним, хто б міг вивести її із замкненого кола, в якому опинилась, тим більше його уникала і тим скритнішою була з ним.

Одного разу, коли Микола вийшов з хати, Сергій звернувся з категоричною вимогою до Наталі — взяти від нього в позичку гроші:

— Ви так далі працювати не можете, ви знову зляжете — просив він.

— Ну, що ж, так і буде.

— Але ж кому з того яка користь?

— Мені. Я не хочу нікому нічим бути обов'язаною — різко сказала Наталя. Працюю я, перериваюсь, — це правда, але я хочу мати хоч те задоволення, що виходжу сама з усіх труднощів, та що я ні перед ким не лишуся неоплатним довжником.

Сергій довго шукав своєї шапки, потім підійшов до Наталі й міцно стиснув їй руку:

— Простіть, Наталю, ніколи більше не буду втручатися в ваші справи... До побачення.

А Наталя дивилася вслід йому і мусіла до болю стискати свої руки, щоб не зупинити його, щоб не розповісти свого болю, не розплакатись, як малій дитині...

XVI

Не дивлячись на пізню годину, в сутеренах не спали. Ольга сиділа півроздягнена на ліжку; розплетена коса закривала до половини її пишний стан.

— Не можу я так далі, розумієш, не можу. Я довго стримувалася, довго мовчала, але тепер вже просто кажу: не можу! Я задихаюсь, я почуваю, що за цими стінами сама смерть іде до мене. Я довго, може занадто довго терпіла ці сутерени, цей чад, це ліжко, ці комітети з видачею допомоги по фунту гречаної муки, терпіла це безглузде існування без мети, без радості життєвої... Але більше я вже не можу. Чуєш?... Не можу...

Говорила низьким грудним голосом, а очі горіли дивним фосфоричним світлом.

Євген ходив з кутка в куток і нервово розчісував руками своє волосся.

— Олю, що ж ти властиво хочеш? Що я можу зробити такого, щоб ти заспокоїлась?

Він зупинився проти неї — весь такий м'який і ніжний.

— Чого я хочу? Мати працю, живу, плідотворну, щоб я бодай знала — за що сижу в цій ямі!

— Ти ж стільки разів бралася за громадську працю і кидала її...

— Ах, ти не розумієш... Я зовсім не про таку працю кажу. Видавати по фунту рису на місяць, або секретарювати на десятках нікому непотрібних засідань в „Емігрантському Комітеті“, — хіба ж це праця?... Я хочу роботи, котра могла б мене захопити, розумієш? — великої роботи хочу, великих вражінь, щоб всю себе в жертву принести!... Скажи, можеш ти або хто-небудь з твоїх дати мені таку працю?...

Її груди хвилювались, очі зробились ще більші. Дивлячись на неї, таку прекрасну, Євген забув про все і стояв зачарований, не зводячи з неї очей.

— Євгене, можеш? Відповідай!

— Тепер ніхто з нас не може — насилу міг промовити. — Треба зачекати, може пізніше для нас з'являться якісь нові перспективи, а тоді...

— А-а! Досить я вже ждала, досить вірила в якісь незбутні мрії, досить з мене! На один момент тільки переді мною спалахнув якийсь світ — це тоді, коли Сергій казав про землю. Але Сергій замкнувся в собі, Сергій мовчить, не хоче нічого сказати мені, „аристократці в рукавичках“. Ну, і не треба! В такому разі я буду сама робити так, як уважаю потрібним.

— Олю, що ти хочеш зробити?

— Не жебракувати! Досить вже ходити по комітетах, досить випрошувати від всіх до себе товариського відношення. Я ще занадто горда для цього! Я ще зможу знайти таких, що будуть і шанувати і приклонюватись переді мною. Розумієш? Я собі постановила — не бути більше жебрачкою!..

— Олю, ти мусиш мені сказати, що ти задумала. Які засоби ти... Олю!.. я говорю дурниці, але я так боюсь...

— Ах, чи не все одно, „які засоби“!.. Ви всі так боїтесь „нечесних засобів“! — говорила з ненавистю. Ти думаєш, що я не звернула уваги, або забула, як на мене дивились всі ваші, за винятком Наталі, коли „виводили мене на чесний шлях“? Ех ви!.. А от, коли хочете знати, то я ще ніколи в житті не зробила ні одного нечесного вчинку!..

— Олю!..

Вона говорила вже не стримуючись. Наче вогонь, що довго ховався під землею, раптом вибух і хотів все спалити навкруги.

— Кому, ну кому б я зробила зло тим, якби тоді пішла по „стежці непевній“? Може б собі, але то вже моя справа. А ви всі, що готові були вбити мене своєю „чесністю“, чи можете ви поручитись, що всі ваші поступовання були чесні? Та ж ви тут раді були б одне одного, як оріх розгризти. Ви, що носитеся з великими планами й сидите на ласці комітетів всяких, а то й на ласці „панів ситуації“... Ех, як я вас всіх ненавижу!..

Вона тільки тепер обернулася до Євгена. Він сидів в кутку і, заломивши руки за голову, безнадійно, тихо плакав...

— Євгене!

Підбігла, як була, боса, півроздягнена і горячково почала цілувати його руки й голову.

— Коли ж, любий, так безпросвітно, так неймовірно тяжко!

І він довірливо підніс свої сині очі і, мов дитина чекав від неї, щоб сказала, що то вона „з горячки“ говорила, що нікуди не піде, що ждатиме разом з ним „нових змін“...

ІВАН ЦТОВИЧ

* * *

Перевеслом спеленатий сніп
Гаряче й радісно до перс.
З лану тривожний дух свиріп
(П'ю первоцвіт перс).

Вітерко! пісня зацвіта:
Обвіювай волею рабу:
Розплесни - плесни жита
В тишу голубу!..

Скочив. Мов дикий сементал
Впав — між могил! в міжгруддя вперсь!
З кров'ю не молоко — метал
Прибува до перс.

Радісно б, туго к серцю. Та —
Зараз в степи, в жита, в гульбу:
Розплесни - плесни жита —
В бурю голубу!

* * *

Розспівали півні світань...
Сном наляті ще вулички... — Дороше,
Любиш?... Глянув — мов сонцем обдав —
Мужньо, гаряче, хороше.

Ніч ти, нічко! Чорнозем густий!
Присягаюсь!.. кохаю!.. поборем ми!..
Як почне ж хтось темряву хрестить
Жмутом пролісок — зорями!

Як пригорне ж він!.. Вика тіче, —
Ген, зоря вже на схід розсоромилась:
Мов дівча, сміючись, на плече —
Золотее коромисло.

Д'ах, буяли до ранку в степах!
(Чим він? потом? чи гноєм? чи м'ятою?)
Буйнокосий над гречкою пах —
Над прим'ятою!

МИК. САЙКО

ЖНИВА

Жнив'яні ночі полив'яні —
це пах терпкого полину
і зорі згущено-багряні
і зшерхла тиша на лану.

Та тільки в небі засвітало —
з жінками, з дітьми в колисках
під жайворонне калатало
село розлізлось по степах.
Над балкою шовкові шерхи
(кісся обважає роса),
пробіг хлопчисько хлипко верхи:
рже десь загублене лоша.

І ранок — відгулень липневий —
стріча — і музика серпів
і пах обніжків полиневий
й останній уклін колосків.

Куди не кинь — дрібні мурашки,
Куди не кинь — дрібна сім'я, —
лиш там, за стьошкою ромашки,
ворушиться людське куп'я.

То колектив „Пшеничне Гроно“
шнурком в'язільниць молодих
розбігся в степ на довгі гони,
де трактор на межі притих.

Там, де колись поля гнітила
скиртами панська давнина,
зростає днів прийдучих сила,
людського щастя цілина.

Вдова з серпом і жатка - трактор,
дрібна сім'я і колектив...

Народе мій: розірвем грати,
підем до сонячних віків!...

Бо ж не того в полях крутили
вогненоногі вихори,
щоб ми — оновлені — знов скніли
в цвілій прадідівській норі!..

Народе мій: зіллемо сем'ї
в велику радісну сім'ю
і плугом щастя розоремо
його межу, твою, мою!..
А ранок в день жаркий, терновий,
мов на дріжджах, росте й росте —
і капа піт з чола на брови
і працею набрякнув степ.

Немов весло в широке морі,
сплесне з серпом рука женця,
щоб знов в буденному мажорі
шершіть по ниві без кінця.

Мов дзвонять коси: зріжем з боєм
бур'ян, землі володарі!..
і йдуть ритмичною ходою

в ритмичних рухах косарі.

Сорочка д' тілу липне й липне,
бо вітерець кудись забіг,
десь перепілка дзвінко хлипе
або шарахне із-під ніг.

Одна надія на барило

(ах швидко гріється вода!)

Уже б ти, сонце, не варило,

уже б ти, день, на вечір став!..
Та дід ще тільки гартаначку

над таганами почепив...
Дійти б покis, швирнуть мантачку

і повалитись на снопи...
Обід. Короткий відпочинок

(така м'яка - м'яка земля!)

і знов за косу, за точило

з важким колоссям розмовлять.

Уже не рветься перевесло,
бо надвечір'я золоте

вмочило в студні води весла
і злегка хлюпнуло на степ.

И мерщій похитується спина,

і дня немов би не було

(і тільки збуджена дитина

знов нагадала про село)

І там, де коси вскач ходили

поміж колоссям золотим,

ростуть на нивах що - хвилини

полукипки разком густим.

Дарма, що ноги накололи

горбаті шпичаки стерні, —

віддячило за працю поле

і в серці квітне мак рясний.

Гей, мари — коні на припоні —

від кіп, від лану полетіть

у вир, де квітнуть рожі повні
людяно - затишних століть!..
Гей, мари — коні вогнечолі —
десь красно - красно заживем
на колосистому роздоллі
без шкарубких, гнилих тотем!..
Стихає, тане шум мантачок,
жвавіша, гусне скрип коліс,
пронісся гурт лякливих качок,
довжезні руки вип'яв ліс.
Над восковими колосками
зоря багряно зацвіла, —
з снопами, з дітьми, з колисками
вертають сем'ї до села.
А ніч, як вчора, полив'яна
вже котить хвилі долину
і тіло стомлене зів'яне
в обіймах липневого сну.
І буде знову снитись селам
щаслива яв майбутніх днів,
коли одна сім'я розстеле
В степах єдиний колектив!..